

המשפט העברי ואיסור ערכאות

דני אוהיון

ראשי פרקים

1. הצגת הבעיה.
2. חומרת השיפוט בפני ערכאות.
3. הויכוח על המשפט החילוני* בארץ.

הקדמה

בבואנו לדון על היחס של נושאי-דברו של המשפט העברי אל המשפט החילוני, עלינו להעמיק חקור ביסודות המחלוקת על חנהגתו. ניתן לומר שהויכוח ביננו לבין דבריו של המשפט החילוני נעוץ בשני תחומים:

- א. מחלוקת עקרונית אידיאית (רעיונית).
- ב. מחלוקת עקרונית מעשית.

חנקודה הראשונה נובעת מכך שהמקבל את התורה מאמין שתורה אנושית איננה תורה מושלמת. יש צורך לקבל יסודות לא מעטים שניתנו בתורה שבכתב ומצויים אף בדיני נזיקין (לדוגמא: גזירת חכתוב: "שור - ולא אדם"). בנוסף לכך מצורפת האמונה בתורה שבעל-פה וגם כאן עומדת בראש שאלת הסמכות של חכמים. דוגמאות נוספות: במשפט העברי לעתים ישנה הכרעה עפ"י שיקול הדעת של הדיין. שיטת התוס'¹ בענין "שודא דדייני" קובעת שחדיין לא מכריע את חכפ' ע"פ שיקול רציונלי מסויים. וכן לגבי "דין מרומה" שכ' התוס'² שאין לדיין לדון. וחמחרש"א

* כוונתי במושג חילוני במאמר זה היא המשפט האזרחי שאיננו עפ"י חוקי התורה.
 1. בנא בתרא ל"ח ע"א ד"ח "שודא דדייני".
 2. בנא בתרא ח' ע"ב ד"ח "דין אמת לאמיתו".

במקום מפרט "כשרואה הדין משונה אין לדיין לילך אחריו, לומר אין לדיין אלא מה שענינו רואות, לפי העדות, אלא ידון אותו לפי הענין". הנה כי כן ישנה אף דרישה מן הדיין לעתים לחסותם על האמת האינסואיסבית-פנימית שלו, ורק משפט שמכיר בענין ש"כל דיין שדן דין אמת לאמיתו מביא שכינה לישראל"³ יכול לחשתמש במערכת עדינה כזו.

אם כן האמונה בתורה שבכתב ובעל-פה, ובסיעתא דשמיא שבה, גורמים למשפט העברי לחיות ערכי בעיני קבוצה מאמינה ושולי בעיני קבוצה לא מאמינה.

במישור המעשי ישנה טענה שחתורה היא עתיקת יומין ומיושנת. לדעה זו אין ההלכה מסוגלת לעמוד ולהתמודד עם המציאות החדשה, במיוחד לאור העובדה שלמערכת המשפטית בגולה לא היה מעמד רשמי.

בתחום המעשי סוענים המצדדים במשפט העברי שאין זה משנה מחו היחס הנוכחי למשפט העברי, הרי לכולי עלמא זהו נכס תרבותי ראשון במעלה שהווה תמיד את מרכז הקהילה היהודית, ולא יתכן לנפצו תוך דור. טעון מעשי הרבה יותר הוא שאי שימוש במשפט העברי יגרור אחריו פילוג עמוק בעם, שהרי המאמינים שבנו לא יסכימו לקבל משפט אחר, בעוד אדם הלא מאמין על ידי שילוב מסויים שבין ההגיון הפשוט למשפט העברי יסכים לדון בדיני ישראל. פילוג ממשי יכול להוצר בעקבות מספר דינים כמו דיני קידושין וגירושין אשר חוק אזרחי יביא בעקבותיו ממורות. בעקבות כל זאת מובן ששני הצדדים לא יסכימו להתפשר בקלות, כיוון שזוהי בעצם מחלוקת מהותית ביחס לתורה. בנוסף לכך, למרות הכל זוהי מדינה חילונית שכרגע אף מונהג בה משפט גויי, ואם כן בכדי לפרוץ למערכת זו, על המשפט העברי להוכיח שיש בכוחו למלא את מקומו, דהיינו יש 'לנתוץ ולבנות', משימה קשה מאוד במציאות חיינו המורכבת.

בגלל המצב המסובך ועמדתו הנחותה של המשפט העברי כיום, ישנם קולות במחנת הדתי הקוראים לכניסה איטית למערכת החילונית ועם הזמן להחזיר ערכים דתיים לתוכה. לעומת זאת יש חסוענים שדווקא בגלל המצב הקריטי יש לזעוק, ולא לגלות שום יחס של חיבה וקירבה למשפט החילוני. במאמר זה אשתדל להציג את שתי העמדות ואת יחס ההלכה לנושא. הנני מקוה, שבהכנסי בין הרים גבוהים, אצליח לפחות לתת מושג וראיה כללית בנושא.

הצגת הבעיה

"ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם"⁴ ומדרשי חז"ל רבו על כך ואביא רק מעט מביניהם. רש"י: "לפניהם" - ולא לפני עו"א, ואפי' ידעת בדין אחד שחם דנים אותו כדיני ישראל אל תביאהו בערכאות שלהם, שהמביא דיני ישראל לפני גויים מחלל את ה'

3. חוספות שם מביא מסנחדרין ז' ע"א.

4. שמוח משפטים א', א'.

ומייקר את האלילים להשביחם, שנא': 'כי לא כצורנו צורם ואויבנו פלילים' כשאויבנו פלילים זהו עדות לעילוי יראתם".
 נובע מכאן איסור מפורש להתדיין בערכאות ואי ציות לכך מביא לידי כפירה בתורה ובהקב"ה ח"ו. ובדומה לכך דברי התנחומא⁵:
 "שכל מי שמניח דייני ישראל והולך לפני אומות העולם, כפר בהקב"ה תחילה ואח"כ כפר בכל התורה כולה וכתוב 'וגם אני נתתי להם חוקים ומשפטים לא יחיו בהם', אבל לישראל נתתי מצוות וחוקים טובים, שנא': 'ושמרתם את חוקותי ואת משפטי אשר יעשה אותם האדם וחי בהם'".

ויש לתמוה הרי כפירה בתורה היא כפירה בהקב"ה ח"ו, ומדוע מנה אותם לחוד ובסדר עדיפויות כזה? אלא ניתן לתרץ שכיוון שמניח דייני ישראל ובא לדון עם חבירו לפני נכרים, נמצא שהוא מאמין בצדק הנכרים ובאופן חלקי גם מאמין באלוהיהם ויש כאן גם משום חלול ה' המתבטא בשיתוף עם הגויים במה שהם מאמינים. ומובא במדרש⁶: "א"ר לוי - למה הדבר דומה? למלך שהיו לו בניס הרבה והיה אוהב את הקטן יותר מכולם, והיה לו פרדס אחד והיה אוהבו יותר מכל מה שהיה לו. אמר המלך: נותן אני את הפרדס שאני אוהבו יותר מכל, לבני הקטן שאני אוהבו יותר מכל בני. כך אמר הקב"ה: מכל האומות שבראתי איני אוהב אלא את ישראל שנא': 'כי נער ישראל ואוהבהו', מכל מה שבראתי איני אוהב אלא את הדין, שנא': "כי אני ה' אוהב משפט", אמר הקב"ה: נותן אני את מה שאהבתי, לעם שאני אוהב הוי 'שופטים ושוטרים תתן לך'.
 אנו רואים מכאן את גודל חיבתו של הקב"ה למשפט צדק. והעם

הנבחר לשם משימה קשה זו הוא עם ישראל, הסגולה מכל העמים. נשאלת השאלה: מדוע פתח המדרש במשפט וסיים בשופטים, בחביאו את הפסוק 'שופטים ושוטרים תתן לך'? אלא מכאן רואים את חשיבותם של הדינים המסורים בידי הדיינים והשופטים הצדיקים והכשרים, עד כדי עזרה לדיין אנוש שלא יבוא לידי טעות ע"י סיוע משמים בבחינת "אלקים ניצב בעדות אל". ולכן צדקות נחוצה כ"כ, שממנה יגיע סיוע אלקי לעצם הדין לדיינים עצמם.

ולכן ישנו חיוב על האדם ככל יכולתו להמנע מדייני עכו"ם⁷ ולחזק את המשפט העברי. זאת ניתן ללמוד מרבי אסי⁸ "כשהיה מסתלק מן העולם, נכנס בן אחותו אצלו, ומצאו בוכה. אמר לו: רבי, מפני מה אתה בוכה? יש תורה שלא למדת ולימדת? הרי תלמידך יושבים לפניך. יש גמילות חסדים שלא עשית? ועל כל מידות שחיו בך היית מתרחק מן הדיינים, ולא נתת רשות על עצמך להתמנות על צרכי צבור. אמר לו: בני, עליה אני בוכה! שמא אתן דין וחשבון על שהייתי יכול לעשות דיניהם של ישראל [ולא עשיתי]. הוי, ואיש תרומות יהרסנה".

5. תנחומא משפטים אות ג'.

6. שמות רבה פר' שופטים.

7. ועיין ב"תורה שלמה" שם.

8. תנחומא משפטים, ב'.

הרמב"ן⁹ ע"ת על הפס' "ואלה המשפטים" קובע: "לפיכך אמר תשים לפניכם משפטים ישרים ינהיגו אותם ביניהם. ולא יחמדו מה שאינו לפני האלקים שיזכיר ולא לפני כנענים ולא לפני מי שאינו שופט ע"פ התורה והוא הדיוט לזה שאסור לבוא לפניו כשם שאסור לבוא לפני כנענים, ואע"פ שיודע שהדיוט הזה יודע שורת הדין וידין לו כחוגן, אבל הוא אסור לשומו דיין ולצעוק לו שיכוף את בעל דינו לדון לפניו והדיוט עצמו אסור לדון להם". דברי הרמב"ן נהירים וברורים ומחויבים בסיס מוצק לכך שלא ניתן לדיין ולבעלי הדין לדון כחוקי הגויים, אלא בבית דין מומחים וסמוכים.

המקור עליו נסמכו רש"י והרמב"ן הוא במסכת גיטין¹⁰:
 "תניא - היה רבי טרפון אומר: כל מקום שאתה מוצא אגוריות של עכו"ם אע"פ שדיניהם כדיני ישראל אי אתה רשאי להזקק להם, שנא': 'ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם' - 'לפניהם' ולא לפני עכו"ם, 'לפניהם' ולא לפני הדיוטות". רש"י במקום אומר כי המדובר כאן בשימת המשפטים לפני שבעים הזקנים שעלו עם משה להר קודם מתן תורה. מברייתא זו מוכח כי ישנו איסור מפורש לדון בפני עכו"ם ומכא מיעוט, הפס' אוסר גם לדון בפני הדיוטות.

חומרת השיפוט בפני ערכאות

כתב הרמב"ם¹¹: "כל הדין בדייני עכו"ם ובערכאות שלהם אע"פ שחיו דיניהם כדיני ישראל הרי זה רשע וכאילו חרף וגדף והרים יד בתורת משה רע"ה שנאמר: 'ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם' - 'לפניהם' ולא לפני עכו"ם, 'לפניהם' ולא לפני הדיוטות".
 ובלשוון דומה פוסק השו"ע¹²: "אסור לדון בפני דייני עכו"ם ובערכאות שלהם אפי' בדין שדנים כדיני ישראל ואפי' נתרצו ב' בעלי דינים לדון בפניהם אסור. וכל הבא לדון בפניהם הרי זה רשע וכאילו חרף וגדף". והרמ"א במקום מוסיף ש"יש ביד בי"ד לנדותו ולהחרימו עד שיסלק יד עכו"ם מעל חבירו", אלא א"כ יש כאן ענין של הפסד ממון ואינו מציינת לדין ישראל ראוי ללכת ולהציל ממנו ממנו.

יש להקשות כאן מספר קושיות על פסקי הרמב"ם והשו"ע:
 א. למה הרמב"ם לא מזכיר את ההדיוטות כבר בראשית דבריו יחד עם העכו"ם?

ב. מלשון הרמב"ם נראה שעיקר האיסור הוא משום חלול ה' וכפירה בה' ובתורה ולא משום 'לפניהם', ו'לפניהם' מלמדנו מי הם הדיינים הראויים לדון ע"פ תורת משה וממילא מי שאינו דן לפניהם הרי זה חרמת יד בתורת משה וחרוף וגדוף דהיינו כפירה בה'.

9. משפטים א', א'.

10. גיטין פ"ח ע"ב.

11. הרמב"ם סוף הל' סנהדרין פרק כ"ו, ח"ו.

12. חושן משפט הל' דיינים כ"ו.

ג. יש לתמוך גם על פסק השו"ע שהשמיט את דין ההדיוסות.
 ד. השו"ע לא הזכיר את מה שהביא הרמב"ם בגירסת הכת'
 "ואלה המשפטים", ולעומת זאת הביא את הנמוק ש"כאילו חרף וגדף
 והרים יד בתורת משה". האם זה באמת איסור יותר חמור מכל
 איסור אחר שבתורה שמוגדר באופן כ"כ חריף כמו כאן.

לפני שנגש לפתרון בעיות אלו עלינו להבין את חובתו
 העמוקה של השופט. ואמרו חז"ל ש"כל דיין הדין דין אמת לאמיתו
 נעשה שותף להקב"ה במעשה בראשית". קביעה חריפה זו באה למעשה
 להורות בצורה חדה וברורה שהדיין האידיאלי עוזר לבריאה לממש
 את מטרתה ובעצם ממשיך ביצירת העולם.
יש המבחינים בשלשה מצבים שונים בהם נתונים הדיינים
בימינו.

א. דיינים סמוכים וערכאות הדיוסות - ההבדל הוא מהותי,
 כיון שרק הסמוכים מצווים לדון ע"פ דין תורה ולכן
האיסור הוא מן התורה.

ב. דיינים שאינם סמוכים וערכאות הדיוסות - כמו בזה"ז,
 ההבדל הוא כמותי, שאלו יודעים ואלו לא יודעים והאיסור
הוא רק מדרבנן.

ג. דיינים שאינם סמוכים וערכאות גויים - ההבדל הוא
מהותי. במקרה זה האיסור הוא מדאורייתא.

מכאן מובן מדוע פתח הרמב"ם בערכאות, כדי לרמוז שאיסור
 ערכאות הוא לכל הדורות, החלטי, ואילו איסור הדיוסות תלוי
 בדרגתם של הדיינים, אם יש בהם סמיכה האיסור הוא מן התורה,
 אך בזה"ז האיסור הוא מדרבנן כיון שאין לנו דיינים סמוכים.
 וכן מובן מכאן גם מדוע השמיט השו"ע את דין ההדיוסות
 לגמרי. כיון שהשו"ע פוסק ומביא רק הלכות הנוגעות לזה"ז,
 בנגוד לרמב"ם, לכן דין ההדיוסות אינו מובא כיון שאין סמיכה
 בזה"ז. אומנם יש איסור מדרבנן, וגם זה תלוי אם ישנם בני תורה
 בנמצא או לא ורק במקום שאין בני תורה, קבלת הדיוסות מועילה,
 אך במקום שיש בני תורה אסור. ממילא, ברור שאיסור הערכאות
 קשור ונובע מחלול חסם. שהרי אם הדיינים דנים עפ"י סברת לבם,
 יש מקום להקל באיסור, עפ"י דברי המאירי¹³ חמסביר, 'ערכאות
 שבטוריה' כדנים עפ"י סברת לבם. לכן עיקר האיסור הוא דוקא
 בהתנכרות לחוקי התורה ובאימוץ משפט זר. דבר זה בולט בדבריו
 המזעזעים של הרשב"א¹⁴: "אבל ללמוד מזה לילך בדרכי חגויים
 ומשפטיהם, ח"ו לעם קדוש לנהוג ככה. וכל שכן אם עתה יוסיפו
 לחסוא לעקור נחלת האב על הבנים וסומך על משענת הקנה הרצוץ
 הזה והעושה אלה, מפיל חומות התורה ועוקר שורש וענף והתורה
 מידו תבקש... ומח לנו לספרי הקודש המקודשים שחברו לנו רבי
 ואחריו רבינא ורב אשי, ילמדו את בניהם דיני הגויים ויבנו
 להם במות סלואות בבית מדרסי הגויים, חלילה לא תהא כזאת

13. המאירי כ"ג ע"א.

14. שו"ת הרשב"א חלק שישי, רנ"ד.

בישראל ח"ו שמה תחגור התורה עליה שק" (לחרחבה בנושא עיין במאמרו של הרב יעקב אריאל ב"תחומין א'").

הויכוח על המשפט החילוני בארץ

המשפט החילוני בארץ מורכב מחוקי שני עמים שונים: חוק עותומאני תורכי וחוק אנגלי. בתוספת מקצת מדיני חשו"ע הנאכפים תחת לחץ קואליציוני, ודיני אישות בלבד חנוהגים בבתי דין הרבניים. הסבר לתופעה זו המתרחשת במציאות ימינו ניתן אולי ללמוד ממה שאירע לעם ישראל בתקופת שמואל הנביא כפי שמביא הר"ן בדרשותיו¹⁵. הר"ן מתאר את חטא העם בבקשה למנוי מלך עליהם. הר"ן טוען שטעות העם נבעה מכך שהם חשבו שמשפט צריך להיות על דרך ההגיון (סבעי-כלשונו) ולא אלקי ולכן אמר ה' לשמואל¹⁶: "לא אותך מאסו כי אם אותי מאסו ממלוד עליהם". עיקר המאבק של העם היה הרצון במשפט ללא קשר ישיר עם הקב"ה. ועל כן הוכיח שמואל באות ומופת "גם עתה התיצבו וראו את הדבר הגדול הזה אשר עשה ה' הלא קציר חטים היום" שע"י זה הראה שחאדם תלוי בסיעתא דשמיא, ולא תמיד הענין הסבעי הוא חדומיננסי, ובעצם, כל מהות המלך בתורה היא מכחו של המחוקק האלקי. על כן גם אם נתייחס אל השלטון במדינה כמלך עלינו לבדוק מאיזה כח שואבת הרשות המבצעת והשופטת את כחה, מכח טבעי או אלוקי.

השוללים את המשפט העברי מרבים להעלות טענות היוצרות כיוון מחשבה מוסעה ואבסורד, אם וכאשר ניתן ביסווי בפועל למשפט העברי. אחדות מהן אציג כאן.

א. המשפט העברי אינו מסוגל להתמודד עם מציאות חדשה, מודרנית. הכל ישן ועתיק יומין השייך לתקופה יותר קדומה. כיון שהחוקים והמשפטים העבריים שלנו לא עומדים במבחן הזמן אין דרך אחרת מאשר ללכת ולרעות בשדות זרים ולשאוב את יסודות חוקי המדינה ממעיינות של אומות העולם.

ב. הצבור רשאי לקבוע ולחוקק חוקים לעצמו בענינים אזרחיים ופיליליים אפי' שלא כדין תורה, ואף לדון אדם למיתה¹⁷.

ג. הצבור יכול לקבל עליו בי"ד שאינו ראוי מן התורה¹⁸, ובמצבים מסוימים אף חייב שלא לשפוט כדין תורה, שהרי "דין תורה לא ידענא"¹⁹.

ולכן הפגם בנו הוא מבחינה תרבותית לאומית ולא מבחינה הלכתית דתית סכנית. אשתדל בסוף דברי לנסות ולהעמיד את הדברים על דיוקם בהקשר לטענות הללו.

15. דרשות הר"ן, דרשח 11.

16. שמואל א', ח', ח'.

17. מאמר פרופ' בוק תחומין ב'. ומביא במקורות אסמכתא מ: שו"ת הרא"ש נ"ח, י'.

שו"ת הריב"ש ס' רל"ד, רמב"ם הל' סנחדרין פכ"ד. שו"ע סימן ב'.

18. שו"ע חו"מ סימן ח' סעיף א'.

19. שו"ע חו"מ י"ב, כ'.

המשפט העברי שונה במהותו מהמשפט הגויי בכך שהוא בנוי כתורת חיים שמטרתה לשפר את אישיות האדם במהותו, וכך גם את החברה במטרה לקרבח לקב"ה. זאת בניגוד למשפט המודרני, שאמנם שואף לתיקון הכללי, אולם עד גבול מסוים. ביחוד מתבטא הדבר בגישור בין ה"מוסר" ל"משפט". ואסביר את דברי: "המשפט" הוא זה שרואח את הפרטים בצורה אוביקטיבית. "המוסר" הוא הצד הפנימי של האמת, מפני שהוא פונה אל האנשים המתדיינים, והדיינים עצמם בתור אנשים בעלי ערכים, מחוייבים לעשות טוב.

המשפט המודרני אינו יכול לגשר בין החלק הפנימי לאמת הפשוטה, כי הוא איננו דורש מכל אדם ואדם מחויבות מעבר לבית המשפט, או במלים אחרות, מחויבות לחברה בראיה דתית. ע"כ גם לא מצוי במשפט המודרני המושג "לפנים משורת הדין", בעוד שבמשפט העברי, במערכת ההלכתית כולה, החלק המוסרי הפנימי מהווה עיקר, וע"כ גם קיימים מושגים כמו "לפנים משורת הדין" וכן "מידת חסידות" ו"עשית הישר והטוב" וכדומה.

על כן ההפך הוא הנכון, המשפט העברי מסוגל להתמודד ביתר עומק עם חיי האדם, כמובן, בתנאי שיקבלו אותו עליהם.

לו רק נתנה הנהגת המדינה אפשרות פתוחה למעמד התורה בקרב הצבור, היה נפתח משא ומתן אינטנסיבי וממילא היו מתבהרים במשך הזמן עמדות המשפט התורני, בכדי שיהיה אפשר לדון בדיני התורה בצורה המהירה והיעילה ביותר, אז היתה נפתחת לפנינו יריעה נרחבה של "חושן המשפט" שלנו, שצריכים אנו להתגאות בו, אשר יש בו ארבע מאות ועשרים ושבעה סימנים המתחלקים לכארבעת אלפים סעיפים, הדנים על כל הפרטים ופרטי פרטים של סדרי משפט. בהם: עדות, קניינים, מכירה, שכירות, קנייה ומתנה, סכסוכי שכנים, שלוחים ושותפים, ירושות, גניבה וגזילה, אונאה ומקח טעות, אבדה ומציאה, נזקים וחבלות, הלוואות ושבועות וכו'. ועליהם ספרי המפרשים ואחריהם כאלפיים וחמש מאות ספרי שו"ת שבהם למעלה ממאה אלף חקירות ופסקי דינים הלכה למעשה.

ביחס לסענה השלישית שכביכול רשאים הצבור לקבל עליהם בי"ד שלא מן התורה, ובמקרים מסוימים אף חייבים שלא לשפוט כדין תורה, ברור לפי כל הראשונים כי המדובר הוא כשאין בני תורה במקום, אך כשישנם בני תורה במקום אינם רשאים לדון לפני חדיטות. ועוד, שכל זאת כשהמחוס עליהם ז' סובי העיר וכלשון החזו"א²⁰: "מ"מ אם אין בעירם דין כשר, יכולים לחמחות אותו עליהם ויכול לכוף לדון בפניו, אם הנתבע אינו רוצה לירד לדין. ודיין זה פוסק את הדין כפי הנראה לו אף שסעותו מצויה, אבל חדיין שאינו יודע אינו דן שלא המחווה לדון ע"פ מוסר בני אדם וישרם אלא ע"פ התורה... והא דמהני המחאה נגד הדין, היינו שחצבור בעירם כבית דין לכל ישראל, ותקנתן למיגדר מילתא חלח כמו תקנת חכמים והפקרן הפקר". ומסיים הוא: "אבל אם פשעו במינוי שהיו יכולים למנות הגון, אין מינויו מינוי ואין דינו דין".

20. חזו"א חו"מ, סנהדרין סימן ס"ו, ד'.

פתרון מעשי מידי: ראשית, עלינו לשאוף לחיזוק המשפט התורני ע"י הרחבת תחומיו לפחות לאנשים הדתיים. לשם כך יש צורך בהסברה מתאימה גם בקרב ציבור זה.

דבר אחר הנדרש מאיתנו הוא לקבל על עצמנו משימה כבדה הדורשת את מיטב הרבנים, המדענים והחוקרים בכדי שניתן יהיה לפיהם לקבוע את עמדת ההלכה בשאלות משפטיות בנות זמננו. לשם כך יש לסדר את כל ספרות השו"ת העצומה ולהעמיד את הדבר על מכונו בכדי שיהיה אפשר להתחיל לעסוק בן הלכה למעשה.

ומן הראוי לסיים בדברי הרב מימון²¹ ז"ל שחי את המציאות כחלום אמיתי המתגשם במציאות של ימינו והאמין שחדבר חייב לקרות ולא יתכן אחרת: "המשפט העברי הוא אוצר חי ומפרה אשר ירשנו מאבותינו, ועלינו לא רק להשתמש בו בתור יסוד למשפט המדינה שלנו, אלא עלינו להגדיל מיום ליום את הכח החיוני, את הכח התרבותי אשר באור חיים זה להפרותו, להרבותו, ולהנחיל אותו בירושה לדורות הבאים אשר גם הם יוסיפו עליו מעושר רוחם וזיו הדרם".

ונקוה שנזכה בע"ה לראות בכך, ובהתחדשות - "ואשיבה שופטיך כבראשונה ויועציך כבתחילה"²².

*לעילוי נשמת אבי מורי ר' שלמה בר מסעודה אוחיון.

"והארץ היתה תהו' - זה גלות בבל שנאמר (ירמיה ד') : 'ראיתי את הארץ והנה תהו', 'ובהו' - זה גלות מדי (אסתר ו') : 'ויבהילו להביא את המן' 'וחושך' זה גלות יון שחשיתה עיניהם של ישראל בגזירותיהן שחיתה אומרת להם כתבו על קרן השור שאין לכם חלק באלקי ישראל."

[ב"ר ב', ד']

21. הרב מימון "לשעה ולדור".
22. ישעיה א' כ"ו.